

Bijbelmuseum

Reportage over bijbels uit
en in Dordrecht gedurende
de 16^e t/m 18^e eeuw

Basis voor deze reportage zijn de 62 bijbels / werken aanwezig in de collectie van het Bijbelmuseum Leerdam, die of in Dordrecht gedrukt zijn, of waarvan de gravures of landkaarten door Dordrechtse kunstenaars vervaardigd zijn, of tenslotte waarvan de bijbels door Dordrechtse kerken gedurende drie eeuwen gebruikt werden.

Bijbels uit Dordrecht 1590-1790

In Dordrecht vervaardigde bijbels met werk van

- Papiermakers en touwslagers,
- Kaartenmakers en afsetters ,
- Boekbinders en geelgieters,
- Graveurs en etsers,
- Lederbereiders en schrijnwerkers,
- Drukkers en goud/zilversmeden

Over Bijbels in Nederland in de 16^e, 17^e, 18^e eeuw, hun lezers en hun kerken, in het bijzonder in hun relatie tot de stad Dordrecht

- Meer dan 50 exemplaren zijn in Dordrecht gedrukt of in gebruik en/of bevatten etsen, gravures, landkaarten die getekend/gegraveerd zijn door kunstenaars uit Dordrecht, zoals Jacobus Savrij, Josua Offermans, Arnold Houbraken enz.

Interessant is dat in het grootste gedeelte van de exemplaren in 'de Waerschouwinge' wordt verwezen naar het betreffende besluit van de Synode van Dordrecht, en zelfs wordt aangegeven op welke plaats dit besluit in *de Acta der Synode van Dordrecht* is vermeld.

Speciaal de bijbels door de familie Keur te Dordrecht vervaardigd (bijna 100 jaar lang), met hun etsen, gravures en landkaarten, lederen banden, koperwerk behoren tot de top van de Nederlandse grafische kunst in de 17^e en 18^e eeuw. Met hun toeleveranciers vormden ze een belangrijke economische bedrijfstak, waarbij zelfs een deel van het Stadhuis in gebruik was.

Hierboven: stadsaanzichten op de titelbladen van in Dordrecht gedrukte bijbels in resp. de jaren 1595, 1645, 1662, 1720

Wat zijn de bijzonderheden en karakteristieken van de bijbels die in gebruik waren bij de kerken in Dordrecht (en bij hen die zich daartoe rekenden) in de 16^e, 17^e en 18^e eeuw?

1. De Nederduits Gereformeerde Kerk, haar bijbels en lezers
2. Dordtse Bijbedrukkers, de Dordtse Leerregels en de Actes van Autorisatie van Dordrechtse stadsbestuurders: Dordt een eeuw bijbelstad
3. De nijverheidstak met haar toeleveranciers in de stad Dordrecht ten behoeve van bijbedrukkunst
4. De Doopsgezinden, ook genoemd Wederdopers of Mennonieten, hun bijbels en lezers met de Confessie van Dordrecht van 1632
5. De Waalse Kerk, haar bijbels (met o.a. de Diodati bijbel) en leden
6. De Lutherse Kerk, haar bijbels en haar leden
7. De Rooms-Katholieke Kerk, haar bijbels en haar leden
8. De Oud-Katholieke Kerk, haar bijbels en haar bijbellezers
9. De Synode van Dordrecht 1618-1619, besluit tot de zgn. Statenvertaling en eisen aan de illustraties in bijbels
10. Landkaarten in Bijbels
- 10A. Afbeeldingen in Bijbels zoals houtsnedes, gravures, etsen, steendrukken
- 10B. Afbeeldingen van bijbelse geschiedenissen waaraan een spreekwoord/gezegde ontleend is

Verbranding vanuit de vuilpoort gevangenis: twee vrouwen verbrand in maart 1572 te Dordrecht.

Gravure van Jan Luyken in het werk van Tieleman van Bragt te Dordrecht.

Voor deze twee vrouwen kwam de Geuzenvloot enkele maanden te laat.

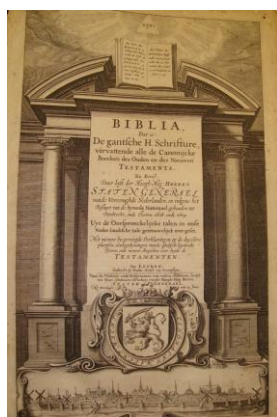
Hoofdstuk 1 De Nederduits Gereformeerden, haar bijbels en lezers

In de zestiende eeuw werden zij ook wel aanhangers van de nieuwe leer genoemd. Evenals de Doopsgezinden lazen de Gereformeerden (volgelingen van Luther en Calvijn) aanvankelijk de Liesvelt bijbel. Maar na diens onthoofding in 1542 lazen ze de zogenaamde Deux Aesbijbel, tot het verschijnen van de Statenvertaling.

Tot 1572 moet in Dordrecht dit bezitten en lezen van deze bijbel in het diepste geheim gebeuren. Nog in maart 1572 werden twee Gereformeerden in Dordrecht vanuit de gevangenis in de Vuylpoort naar het schavot gebracht en gedood. Gezien de vele bijbelcitaties in hun brieven hebben zij zo'n bijbel in bezit gehad.

Voor 1572 zijn de Deux Aesbijbels veelal in Emden gedrukt. Vanaf 1572 werden ze in Dordrecht vervaardigd. Drie verschillende exemplaren zijn in de collectie aanwezig. (Zie daarvoor de afbeeldingen in hoofdstuk 2.)

In deze Deux Aesbijbels zaten veel vertaalfouten en de behoefte aan een foutloze versie was groot. Op de Synode te Dordrecht 1618-19 werd de beslissing genomen tot een nieuwe vertaling, de zogenaamde Statenvertaling. Direct uit de grondtalen Hebreeuws en Grieks vertaald. Bij het hoofdstuk Synode is daarover meer informatie te vinden.

Afbeelding van de eerste druk Statenbijbel.

In 1637 kwam deze Statenvertaling beschikbaar. Echter, de Dordtse bijbel drukkers mochten deze bijbel niet drukken. Voor een periode van 15 jaar had de weduwe Van Wouw het alleenrecht bij de Rijksoverheid verworven. Eventuele overtreders werden met hoge boetes bedreigd. In de collectie is deze eerste druk aanwezig, evenals andere exemplaren van dezelfde uitgever gedurende 15 jaren. (zie afbeelding)

Deze zijn in opdracht van de licentiehoudster soms gedrukt bij Van Ravesteijn te Leiden, soms in de eigen drukkerij van de Weduwe Van Wouw in Den Haag. Van 1652 tot 1795 is de Statenbijbel vele malen gedrukt, in meerdere steden. Hierbij zijn de bijbels van de Dordtse bijbel drukkers ver in de meerderheid.

De Rijksoverheid stimuleerde het gebruik van de Statenbijbel sterk. Zij stelden het gebruik ervan verplicht, bijvoorbeeld op alle publieke scholen, alle overheidsinstellingen, zoals het leger, de vloot, het weeshuis, het gasthuis, en alle Nederduits Gereformeerde kerken.

Het drukken van de bijbel was aan strenge regels gebonden. Vanaf 1655 had een drukker autorisatie van het stadsbestuur nodig; deze licentie werd spaarzaam uitgegeven en zeer begeerd.

Tot het jaar 1795 waarbij er scheiding tussen kerk en staat kwam, ging iedere drie jaar een afvaardiging van de Staten-Generaal naar Leiden, om aldaar de landelijk jongst gedrukte bijbels te vergelijken met de oorspronkelijke versies.

Van 1636 tot 1645 is iedere Statenbijbel persoonlijk getekend door Barend Langenes, het toenmalige hoofd van de rekenkamer, als afgevaardigde van de Staten-Generaal. Dat exclusieve privilege voor de eerste 15 jaar heeft de Weduwe Van Wouw schatrijk gemaakt.

Privilegie.

DE Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, hebben ge-octroyeert ende geconsenteert, gelijk sy octroyeeren ende consenteeren mits desen, de *Vveduvve ende Erfgenamen van vrylen Hillebrant Iacobsz van VVouvv*, haer Hoogh: Moog: ordinaris Druckers, dat sy-luyden voor den tijdt van vijftien achter-een-volghende Iaren, alleen sullen moghen drucken, doen drucken, uytgeven, doen uytgeven, verkoopen, ende doen verkoopen, den Bybel die na Ordre des laetsten *Synodi Nationalis*, ende door last van haer Hoogh: Moog: is ghedaen oversetten, te vveten, met de Annotatien in het lange, als mede met de verkorte Annotatien ende *Parallels loca*, ofte de over-een-stemmende Schriftuer-plaetsen, ende dat in allerley Formaten ende Talen, sulcks haer sal bequaemst ende bestgeraden duncken. Sullende deselve vijftien jaren beginnen te loopen na het uytgeven van den eersten Druck, ende eerder niet. Verbieden daeromme haer Hoogh: Moog: vvel scherpelick alle Boeck-druckers, Boeck-verkooopers, hunne *VVerck-lieden*, ende allen anderen Ingefetenen van dese Vereenighde Nederlanden, van vvat staet, qualiteyt ofte conditie die souden moghen vvesen, den voorschreven Bybel, het Nieuuve Testament, met, ofte sonder uytlegginghe, eenighe Extracten uyt deselve, als Psalmen, Spreucken Salomonis, Euangelien, ofte yetvves vvatteer oock soude moghen vvesen, in 't geheel ofte deele, in 't groote ofte kleyne formaten: sels na te drucken, door Druckers Gasten, Knechten ofte andere personen, vwie die oock souden moghen zijn, ofte hoe ghequalificeert; te doen nadrukken, mitsgaders elders buyten dese Geunieerde Provincien na-gedruckt, binnen deselve Provincien te brengen, distribueeren, ruylen, koo-pen, verkoopen, ofte doen verkoopen. Ende sullen oock in geene Synoden, Classen, ofte andere vergaderinge van Pre-dicanten, ofte Kercken-Raden, ofte op de Predick-stoelen eenige andere, als dese Nieuuv-Overgesette, ende by de voor-schreven *Vveduvve ende Erfgenamen* ghedruckt, ghedaen drucken, ofte op haren naem uytgegeven Bybels: die noch tot meerder-sekerheyt ende evitatie van alle suppositie met een ghevoonlick teecken sullen vworden gheteekent, gebruyckt moghen vworden. Op pene dat soo yemandt, het zy Boeck-druckers, Boeck-verkooopers, hunne Arbeyders, Druckers-knechten, ofte eenighe andere Ingefetene van de Vereenighde Nederlanden, bevonden vworden contrarie deses te doen, ofte gedaen te hebben, den, ofte deselve, het zy Meester, Arbeyder, Druckers-knecht, ofte ander Ingefeten daer toe eenigen dienst, hulpe ofte contributie, het zy oock onder hoedangen pretext sy sulcks souden mogen hebben gedaen: ende eicks van hem, mitsgaders alle personen, by vvelcke alfulcke na-ghedructe, ofte van buyten in-gebrachte Exemplaren gevonden souden moghen vworden, sal, ofte sullen verbeuren de somme van twee duysent ponden, te veertigh grooten het pondt, ende daer beneffens alle de na-ghedructe, ofte van buyten in-gebrachte Exemplaren, het zy van het Oude ofte Nieuuve Testament, ofte eenigh Extract uyt deselve. Te applicieren een derde-part ten behoeve van den Officier, een derde-part ten behoeve van den Armen, ende een derde-part ten behoeve van de voorschreven *Vveduvve ende Erfgenamen*. Ende voor soo veel belanght de Druckers-knechts, Arbeyders, of andere, aen devvelcke de voorschreven pey-ne niet soude konnen vverden verhaelt, dat deselve daer over arbitralick aen den lijve ghestraft of uyt den lande, na exigentie van de sake, sullen vverden ghebannen. Gegeven in den Hage, onder onsen Cachette, Paraphure ende de Signa-ture van onsen Griffier, op den xj Decembris seftien hondert twee ende dertigh.

VWas gearaphreert,

Nicolaes van der Bouckhorst, vs.

Onder stontd,

Ter Ordonnantie van deselve.

Geteyckent

Cornelis Musch.

Abbeelding A

Abbeelding B

Acte van Authorisatie.

DE Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, allen den genen die desen sullen sien ofte hooren lesen, Saluyt, Doen te vveten: Alsoo het Octroy by ons den xj December, in den Iare 1632 geconsenteert aen de *Vveduvve ende Erfgenamen van Hillebrant Iacobsz van VVouvv*, onse ordinaris Druckers tot het-privative drucken, uytgeven, ende verkoopen van den Nieuuven ghetranslateerden Bybel ende Nieuuve Testamenten, die na ordre des laetsten *Synodi Nationalis*, door onsen last is ghedaen Oversetten, expresselick dicteert, dat de voorschreven Bybels ende Testamenten (onder anderen tot meerder sekerheyt ende evitatie van alle suppositie) met een gevvoonlick Teecken sullen vworden geteekent, ende alsoo gebruyckt mogen vworden. Ende dat dien volgens noodigh is, dat tot de voorschreven Teeckeninge by ons een vertrouvt Persoon vverde gestelt. **S O O I S T**, dat vvy om het goedt vertrouwen het vvelck vvy hebben ende stellen in den Persoon van *Barent Langenes*, Kamer-bevvaerder van des Generaliteyts Reken-kamer, den selven geauctoriseert hebben, ende auctoriseeren hem mits desen tot het voorschreven teekenen van den op-gemelten Nieuuven ghetranslateerden Bybel, ende Nieuuve Testamente, om redenen voor-verhaelt, met sijn Signature ende Ons VVapen. Lafende ende bevelende allen ende een yegelick die dit eenighs sal mogen aengaen, den voorschreven *Barent Langenes* voor onsen geauctoriseerden in desen te erkennen, ende dien volghens sijn Signature met Ons VVapen, in voegen als voren, op de meer-ghenoemde Nieuuve Bybels ende Testamenten gestelt zijnde, volkomen geloof te geven: VVant vvy sulcks tot evitatie van alle suppositie, ten regarde van dem selven Bybel ende Testamenten, bevonden hebben alsoo te behooren. Gegeven in den Hage, op den 10 Junii 1637.

VWas gearaphreert

A. Ploos van Amstel, vs.

Onder stontd,

Ter Ordonnantie van deselve.

Geteyckent

Cornelis Musch.

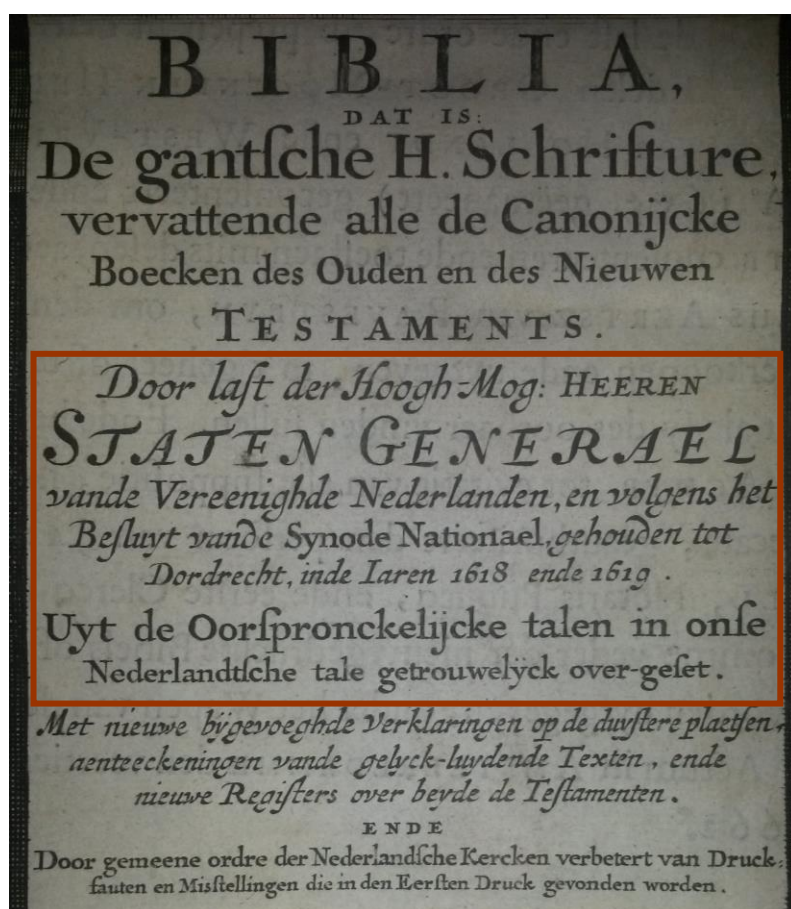

Maar er kwamen kapers op de kust. In de jaren 1642 tot 1645 verschenen er clandestiene drukken te Dordrecht, Gouda, Amsterdam en Haarlem, zogenaamde piratendrukken. De oplages waren niet groot, en het duurde niet lang voordat de machtige Weduwe Van Wouw verdere drukken wist te voorkomen.

De gereformeerde Statenbijbel verscheen in vele variaties. Van de zeer kleine miniatuurachtige exemplaren tot de reusachtige monumentale bijbels, die duidelijk als teken van rijkdom bedoeld waren, om te imponeren. Voldoende voorbeelden zijn in de collectie aanwezig.

Van de eenvoudige, functionele soorten met alleen maar tekst tot de zeer kostbare exemplaren die vele kostbare etsen, gravures van beroemde kunstenaars en landkaarten bevatten.

Echter, onafhankelijk van het uiterlijk of formaat van de bijbel, in alle Statenbijbels staat al eeuwenlang de verwijzing naar het besluit genomen op de Synode van Dordrecht. Zie bijvoorbeeld de afbeelding hieronder.

Hoofdstuk 2 Dordtse Bijbedrukkers, de Dordtse Leerregels en de Actes van Autorisatie van Dordrechtse stadsbestuurders: Dordt een eeuw bijbelstad

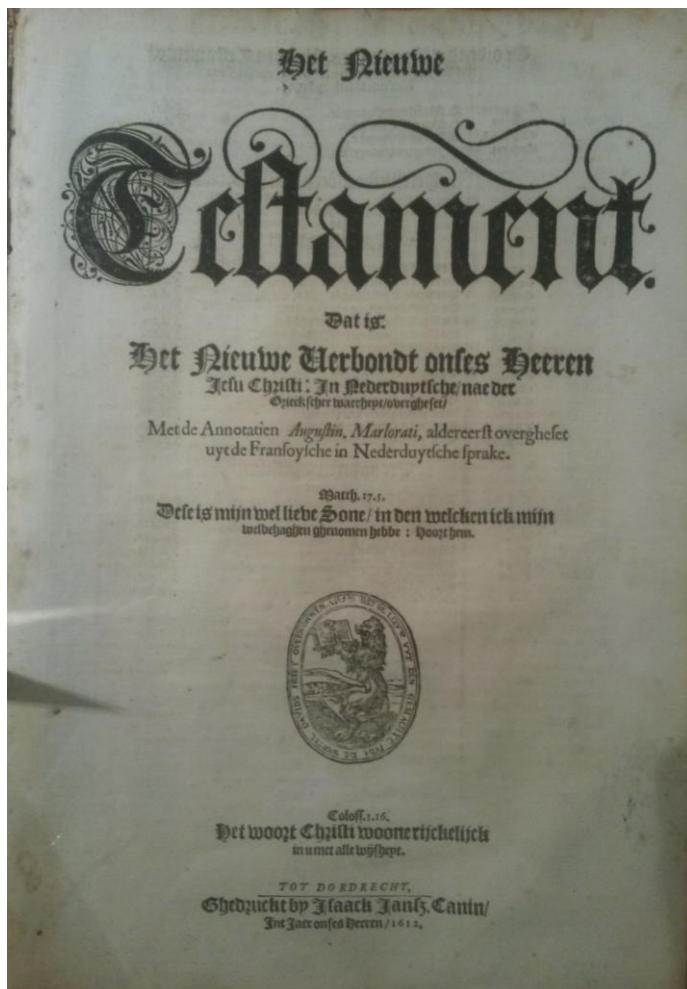
2.1 Canin en zonen

De eerste Bijbel die in vrij Nederland gedrukt werd, was door Canin in 1572/73 te Dordrecht vervaardigd. De bijbedrukkerij werd door zijn zoons van 1594 tot 1612 voortgezet. De drukkerij was gevestigd in het pand de Beverenburg in de Wijnstraat. Zie afbeelding onderaan. In 1572 werd Canin benoemd tot stads- en statendrukker.

Canin was zeer actief en direct na het vaststellen op de Synode van de Dordtse Leerregels (zie afbeelding) toog Canin naar Den Haag en wist bij de landsregering het alleenrecht voor het drukken hiervan te verkrijgen vanaf 1619 voor een periode van zeven jaar. Te denken geeft wel het feit dat Canin dit recht verwierf bij Cornelis Musch, roulerend griffier van de Staten-Generaal. Deze Cornelis Musch, schoonzoon van Jacob Cats, tekende in 1632 ook voor de weduwe van Wouw het alleenrecht om de Statenbijbel 15 jaar te mogen drukken. Cornelis Musch genoot slechts een gewoon ambtenarensalaris, maar hij bleek bij zijn overlijden 1 miljoen gulden na te laten.

Canin was zeer vindingrijk bij het opstellen van een boete clausule voor eventuele clandestiene nadrukkers van de Dordtse Leerregels. Er was bepaald dat een overtreder een boete van 2000 gulden zou krijgen waarvan de opbrengst verdeeld zou worden als volgt:

- 1/3 voor de armen
- 1/3 voor Canin
- 1/3 voor de Officier van Justitie die de daders voor het gerecht zou slepen

In de collectie is een exemplaar aanwezig uit 1612 waarin de zeldzaam voorkomende clausule van Canin is opgenomen over de uitvinding van de boekdrukkunst. Dit betreft onder andere de drukkers Guthenberg en Laurens Jansz Coster. Zie afbeelding.

Naast die Dordtse Leerregels en de bijbel drukte Canin ook een kapitaalwerk kerkelijke historie in 1619.

Wijnstraat 127
Dordrecht

Drukkerij Canin
hws gevestigd in
de Beverenburcht,
sinds 1572.

Drukte bijbels van
1572 tot 1617.

Drukte de eerste
bijbel in vrij
Nederland.

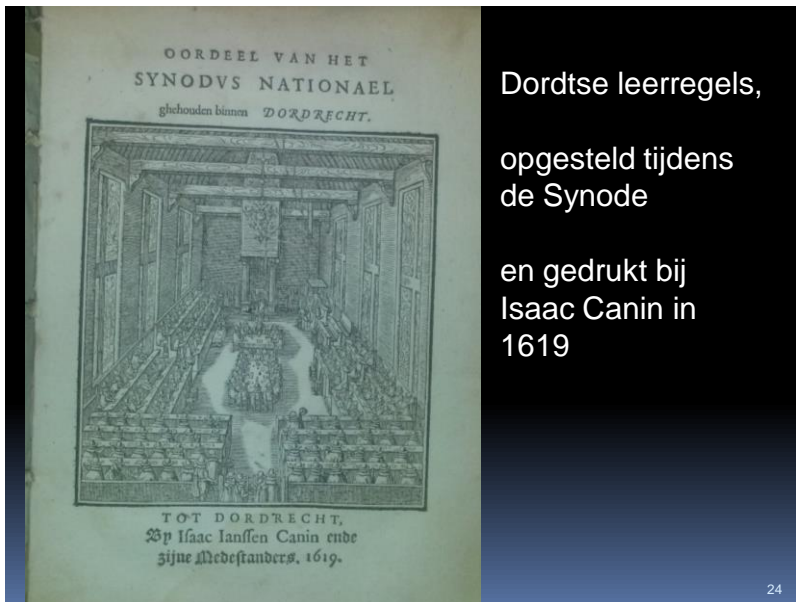
Extract uit de Privilegie.

DIE STATEN GERAEL vande Vereenichde Nederlanden verbieden alle en yeghelijk Drucker, ende Ingezetene van de voorfz. Vereenichde Nederlanden, eenighe *Alten* ofte *Alliaten* op ende uyt ghevolge van den *SYNODE NATIONAEL* laetmael binnen *DORDRECHT* gh. houden, ghevalen, inde *Latijnfche*, *Nederlandfche*, ende *Francoifche* Spraccken, int gheheel ofte ten deede, int groot ofte int cleyne, binnen den tijdt van Seven Iaren, te drukken ende uyt te geven, ofte elders buyten de Vereenichde Nederlanden n. ghedrucker inde felve te brengen om te verkoopen sonder Consent van Isaac Ianfen Canin ende zijne Medftanders Boeck-drucker te Dordrecht, by penz van verbuure van fufcke *neghebrucken* *Te-implacere*, ende daer- enboven van de fomma van *tes bondat Carolus* guldens eens, t'appliceren een deidendeel daer van tot b. hoef van den Officier, die de *Calengie* doen fal, het tweede deidendeel tot be- hoef van den Armen, ende het telfterende deidendeel tot be- hoef van de voorfz. Isaac Ianfen Canin ende zijne Medftanders- voorfz. Alles breedet blijkende uyt de Privilegie by haer be- nuffende.

Octrooi van de Staten-
Generaal van de
Verenigde
Nederlanden,

waarbij Isaac Canin in
1619 voor 7 jaar lang
het alleenrecht kreeg
om de Dordtse
Leerregels te drukken.

Namens de Staten-
Generaal getekend:
Cornelis Musch

Dordtse leerregels,
opgesteld tijdens
de Synode
en gedrukt bij
Isaac Canin in
1619

24

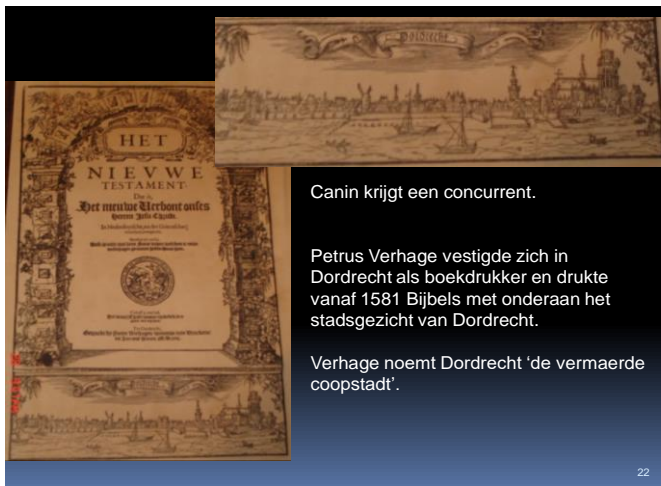

27

2.2 PETRUS VERHAGE

In 1579 kreeg Canin een concurrent: Petrus Verhage vestigde zijn drukkerij in de Berckepoort en drukte daar tot 1611 de Deux Aesbijbel. In 1588 leverde hij de kanselbijbels voor de Grote Kerk en de Augustijnenkerk. Aardig nog om te vermelden dat hij in zijn bijbel aangaf dat hij gevestigd was: “ in de vermaerde coopstad Dordrecht”.

Op het titelblad in zijn bijbels toont Verhage een stadsgezicht van Dordrecht. In de collectie bevindt zich een op wel zeer bijzondere wijze verworven exemplaar uit 1595.

Canin krijgt een concurrent.

Petrus Verhage vestigde zich in Dordrecht als boekdrukker en drukte vanaf 1581 Bijbels met onderaan het stadsgezicht van Dordrecht.

Verhage noemt Dordrecht 'de vermaerde coopstadt'.

22

Berckepoort Dordrecht.
Hier was de drukkerij van Petrus Verhage gevestigd.

Het is een zeer groot complex waar onder andere Willem de Zwijger en Prins Maurits hebben gelogeed.

23

2.3 De Statenbijbel

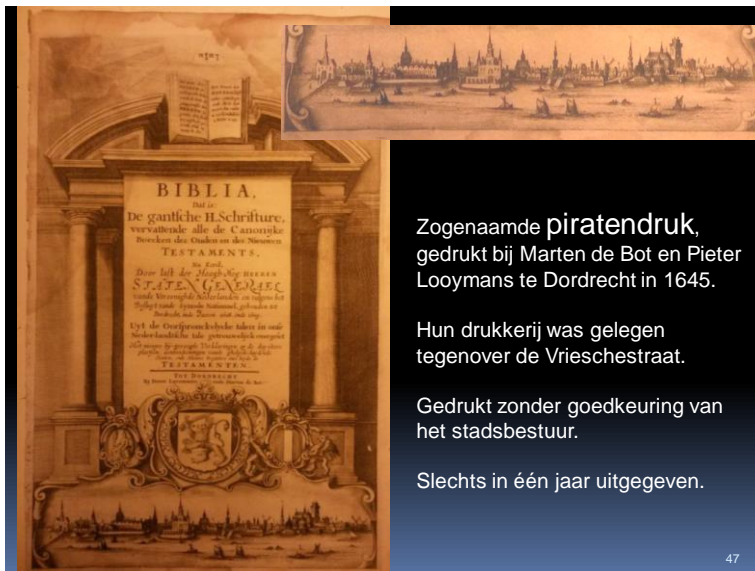
2.3.1 Een Dordrechtse piratendrukker

In 1637 kwam de eerste Statenbijbel uit. Hoewel het van 1637 tot 1652 niet aan anderen dan de Weduwe van Wouw toegestaan was om de Statenbijbel te drukken, waagden de Dordtse drukkers Pieter Looymans en Maarten de Bot het toch om deze in 1645 te drukken.

Hun drukkerij was tegenover de Vrieschestraat. De oplages moeten zeer klein geweest zijn, gezien het feit dat ze thans zeer zeldzaam zijn.

Er zijn twee verschillende titelbladen. Van beide is een exemplaar in de collectie aanwezig.

Of de dreiging met een boete van 2000 pond (zoals het in het Consent van de Staten vermeld) voldoende was om de drukker te stoppen, of dat het tot een proces gekomen is, is momenteel in onderzoek.

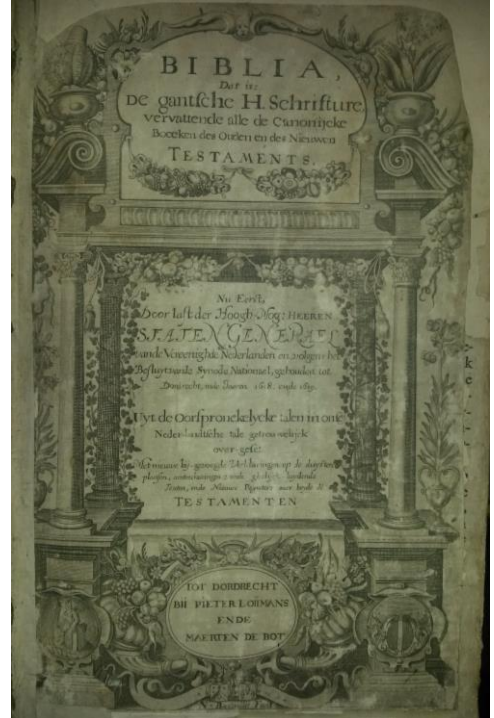
Zogenaamde **piratendruk**, gedrukt bij Marten de Bot en Pieter Looymans te Dordrecht in 1645.

Hun drukkerij was gelegen tegenover de Vrieschestraat.

Gedrukt zonder goedkeuring van het stadsbestuur.

Slechts in één jaar uitgegeven.

47

Eveneens een titelblad van de Dordtse piratendruk, inclusief het wapen en de maagd van Dordrecht echter zonder stadaanzicht.

2.3.2 Jan Barend Smient, bijbeluitgever

In 1658 verkreeg J.B. Smient van het stadsbestuur Dordrecht het recht om de bijbel te mogen drukken / uitgeven. Smient had zijn bedrijf van 1647 tot 1659 bij de tolbrug, en daarna tot zijn dood over de beurs. Op zijn uithangbord stond: 'In den vergulden boom'.

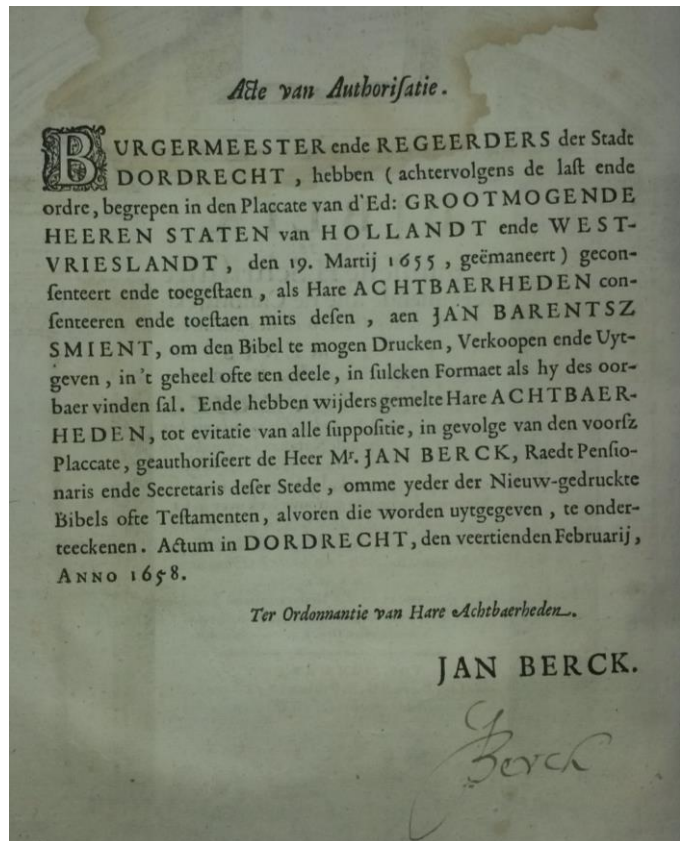
In 1662 verscheen zijn eerste Statenbijbel, en in 1665 gaf zijn weduwe deze uit, met op het titelblad het wapen van Dordrecht, de maagd, en het stadsgezicht.

Op beide exemplaren is de Acte van Autorisatie van het stadsbestuur getekend door Jan Berck. Hij tekende ieder exemplaar vóórdat de bijbel in de verkoop mocht.

Jan Berck (1625-1667) was evenals zijn vader raadpensionaris en secretaris van Dordrecht. Hij behoorde tot het geslacht Berck die als wijnhandelaren de Berckepoort hadden gebouwd.

Bijbel uitgegeven bij Jan Barentz Smient in 1662. Met stadsgezicht, wapen en maagd van Dordrecht.

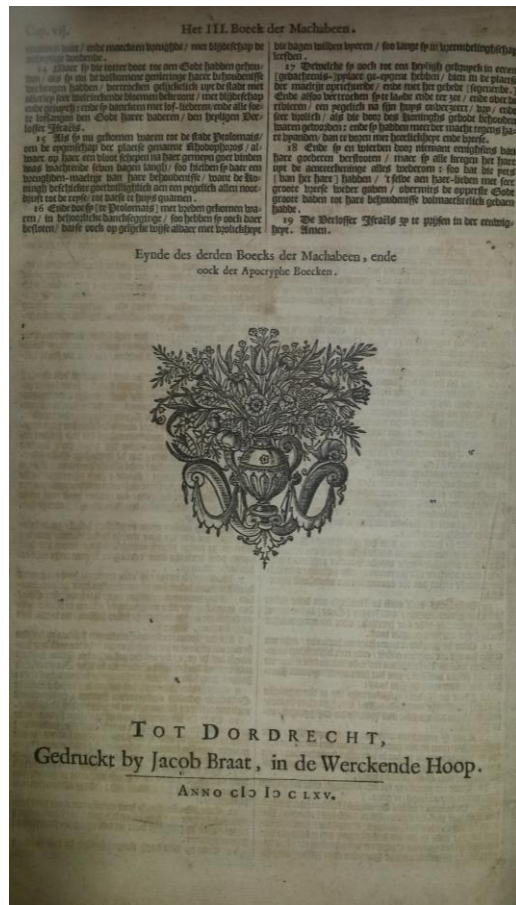
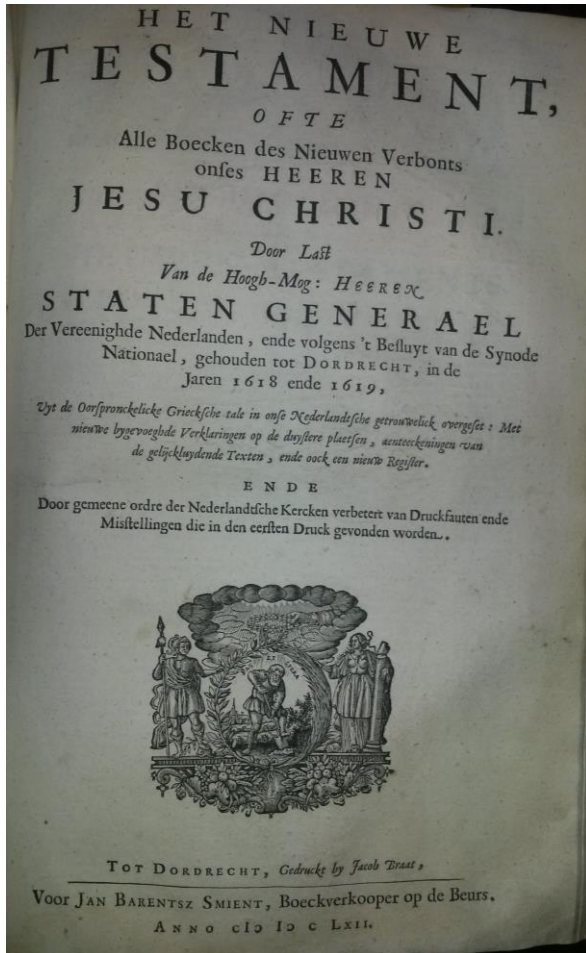

Hierboven een afbeelding van de Autorisatie namens het stadsbestuur van Dordrecht en het wapen van de familie Berck.

2.3.3 Jacob Braat

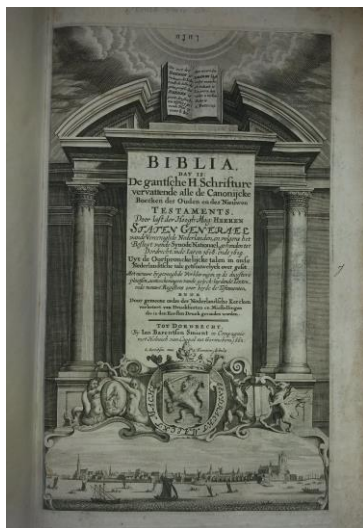
Jacob Braat drukte van 1655 tot 1664 boeken en bijbels, eerst in het pand 'De wereld vol drucks', later in het pand 'de Werckende hoop', beide gelegen in de Oude Breestraat .

Op het titelblad van de door hem gedrukte bijbels staat het wapen van Dordt met de Dordtse maagd afgebeeld.

Braat trouwde met de weduwe Keur, en haar twee zoons namen later het bedrijf van de stiefvader over.

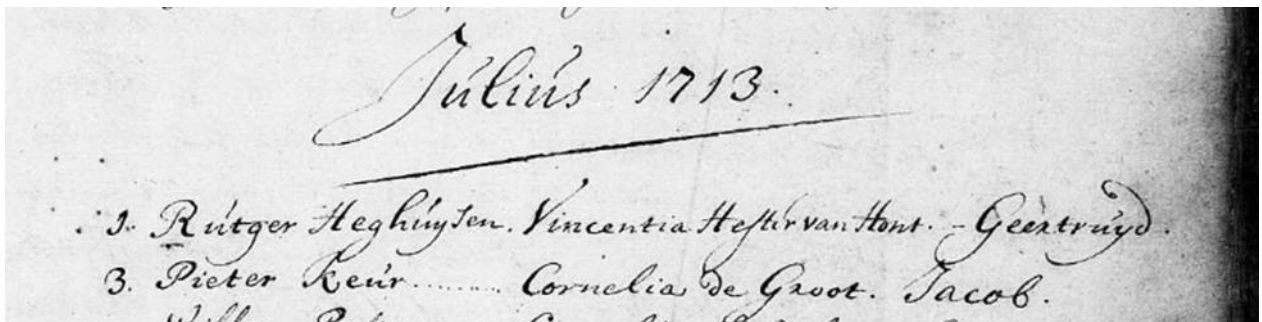
Links: het drukkersmerk van Jacob Braat, wat later door zijn stiefzoons, de gebroeders Keur, is overgenomen. Rechts: zijn eindvignet, wat door Keur is vervangen door een eigen uitvoering.

Links: In 1662 drukte Jacob Braat te Dordrecht in samenwerking met Helmich van Cappel te Gorinchem deze bijbel in opdracht van Jan Barendsz Smient. Opvallend is dat hij zowel bijbels drukte met tetragrammaton en zonder tetragrammaton.

2.3.4 Keur, bijbedrukkers te Dordrecht, bijna een eeuw lang marktveroveraars en -beheersers

- Hendrick Keur I, drukte bijbels van 1666 tot 1704
- Jacob Keur, drukte bijbels van 1666 tot 1714
- Pieter Keur, drukte bijbels van 1700 tot 1737
- Jacob Keur II, drukte bijbels van 1727 tot 1748
- Hendrick Keur II, drukte bijbels van 1738 tot 1756

Jacob Keur: Gedoopt Dordrecht 03-07-1713

Vader Pieter Keur

Moeder Cornelia de Groot

Begraven Dordrecht Grote Kerk 07-03- 1748

In bijbels tot 1756 staat op het titelblad Jacob en Hendrik Keur terwijl Jacob al overleden is in 1748

Hun pand was gevestigd in de Lange Breestraat. Alle generaties werkten in hetzelfde pand aldaar.

De Bijbels van de familie Keur verdrongen bijna alle andere Bijbedrukkers van de Nederlandse markt, door hun uitmuntende kwaliteit. Ze gebruikten van alle materialen de hoogste klasse, zowel van papier, inkt, rund- en kalfsleder, koperen geelgieters werk, terwijl ze voor de houten kaften speciaal quatro gezaagd eikenhout extra doorwaterd, gebruikten; het zogenaamde wagenschot.

De leden van de familie Keur waren uiterst ondernemend. Ze ontwierpen zelf een exclusief nieuw model koperen sloten en hoeken. Ze lieten een nieuw model ledervignet ontwerpen. Ze gaven kunstenaars opdracht tot het ontwerpen en vervaardigen van geheel nieuwe reeksen kopergravures van de bijbelse geschiedenis. Daarnaast werden ook series kopergravures van andere kunstenaars in hun bijbels opgenomen.

Ze lieten voor hun bijbels nieuwe series landkaarten ontwerpen. In de loop van het bestaan van hun Bijbedrukkerij heeft de familie Keur in totaal negen keer een nieuwe wereldkaart laten ontwerpen, waarop steeds de nieuwste ontdekkingen zijn weergegeven.

Links: een serie van acht op een blad van Cornelis Danckertsz, in een Keurbijbel.

Wanneer een koper nog nadrukkelijker zijn rijkdom wilde tonen, werden afbeeldingen in de Keurbijbel handgekleurd en goudgehoofd (afsetterswerk).

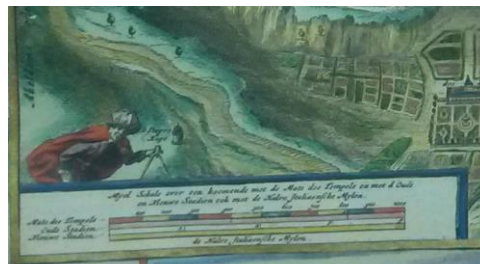

Links: Kaart gedrukt door Keur te Dordrecht in 1682. Rechts: titelblad van een Keurbijbel uit 1686.

Gedurende bijna honderd jaar beheerste de familie Keur de Nederlandse bijbelmarkt en concurrentie kwam er nauwelijks meer aan te pas. Ze hadden een uiterst goede naam, en er werd beweerd dat hun bijbels geen drukfouten bevatten.

Links: Belangrijke hoofdletters in de duurste bijbels van Keur werden soms opgenomen in een soort miniatuur schilderijtje.

Midden en rechts: details uit landkaarten die in opdracht van de familie Keur door Daniel Stoopendaal in 1682 zijn vervaardigd.

De familie Keur werd rijk. Aanvankelijk woonden ze boven hun drukkerij in de Lange Breestraat.

De eerste bijbel van de gebroeders Jacob en Hendrik Keur, 1738. Ze woonden in Dordrecht in Steegoversloot nr. 159.

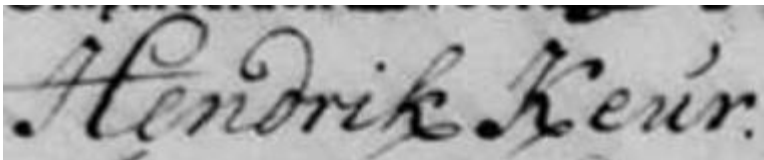
Pand de Pater Noster, 1682

Lange tijd woonhuis van de familie Keur geweest die hun drukkerij hadden in de Breestraat. Later werd het eigendom van de heer Lotsij, burgemeester van Dordrecht, tevens Eerste Kamerlid, later Minister van Marine en tenslotte minister van Staat. Maar latere generaties kochten het kapitale pand 'De Paternoster', aan het Steegoversloot, waar later burgemeester De Lotsie ging wonen. Saillant detail is dat de tuin van dit pand nagenoeg grenst aan het museum Hof van Nederland.

Ze belegden hun geld solide. Ze kochten een polder tussen Dordt en Dubbeldam, schaften panden aan in de Wijnstraat, de Groenmarkt, de Tweede Singel en de Houttuinen. Tevens belegden ze hun geld in een likeur/jeneverstokerij. De dochters huwden met notarissen en artsen.

Kennelijk waren hun relaties met het stadsbestuur van Dordrecht langdurig goed, want ze kregen bijna honderd jaar lang exclusief de bijbeldrukautorisatie, en mochten de stadhuiszolder gebruiken om hun zeer omvangrijke voorraad op te slaan.

Hendrik Keur 1719 - 1758

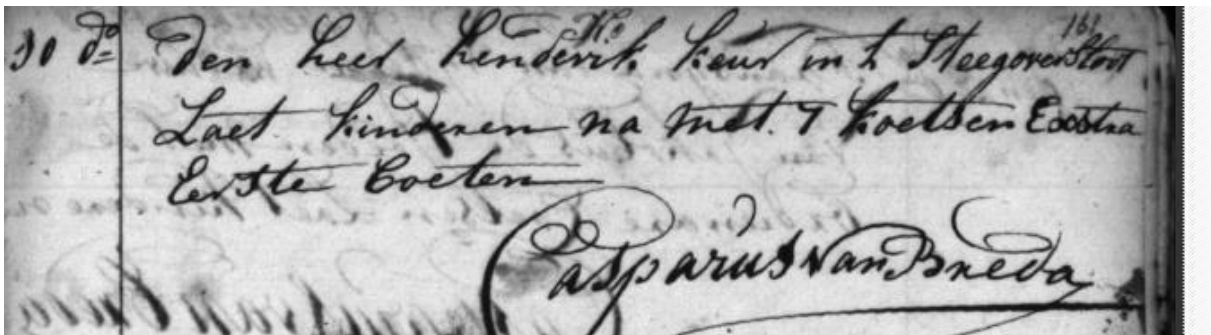

Baptized Dordrecht in the Grote Kerk 05-10-1719

Father Pieter Keur

Mother Cornelia de Groot

Buried Dordrecht in the Grote Kerk 10-11-1758

30 7° Den heer Hendrik Keur in t Steegoversloot
Laet kinderen na met 7 Koetsen Eoobna
Eerste Coeten
Casparius van Dneba

Begraafboek Grote Kerk Dordrecht 1758

Intended marriage Dordrecht 24-01-1738

Intended marriage Amsterdam 23-01-1738

Dordrecht

Vondersdagh **C** ompareerden als voor **D. H. M. Nicolaas Geelwink** Commissaris
 Namiddag den **Hendrik Keur** van Dordrecht & daar woonende oud 20
 23 Januarij 1738 Jaar Sijn Vader **Pieter Keur** woonde tot Dordrecht &
Johanna Bosboom van A. oud 24 Jaar op den Nieuwen
 Dijk Geast met haar Vader **Lambertus Bosboom**
 hij had Consent goetinget.

Verfoekende hare drie Sondaagse uytroepingen, omme, naar deselve, de voorz.
 trouwe te solemniseren, en in alles te voltrekken, so verre daar anders gene wet-
 tige verhinderinge voor en valle. En naar dien sy by waarheid verklaaren, dat
 sy vrye Personen waren, en malkanderen in bloede niet en bestonden, waar
 door een Christelijk Huwelijck mochte verhindert worden, zijn hun hare gebo-
 den verwilliget. **Hendrik Keur**
Johanna Bosboom

Wife Johanna Bosboom

Baptized Amsterdam in the Nieuwe Kerk 22-11-1713

Father Lambertus Bosboom

Mother Maria Boonen

Buried Amsterdam in the Oude Kerk 13-11-1792

Children baptized Dordrecht in the Grote Kerk

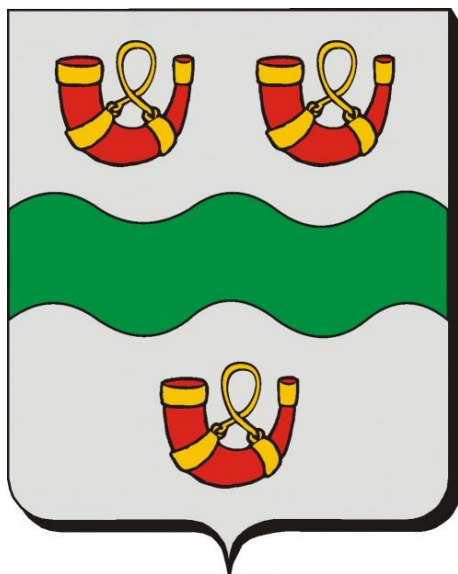
Cornelia Petronella 10-01-1739

Lambertus 22-07-1740

Maria 14-08-1742

Dit is de Acte van Authorisatie van de Keurbijbel 1738. Het Nieuwe Testament is meestal gedateerd 1739.

EELBO

Wapen:

in zilver een golvende groene dwarsbalk, vergezeld van drie rode jachthoorns, goud beslagen, geopend, gemond en gesnoerd.

Mr Richard Paulus Eelbo

Born Amsterdam 23-08-1707

Baptized Amsterdam in the Oude Kerk 26-08-1707

Father Johan Eelbo

Mother Maria Margaretha Karsseboom
He was unmarried and have no children
Died Dordrecht 12-01-1759
Buried Dordrecht 13-01-1759 in the Grote Kerk
(met 10 koetsen boven het ordinaris getal, de hoogste boete)

He lived in he Wijnstraat in Dordrecht
Title Mr
Profession Member of the Oudraad of Dordrecht (1732)
Member of the veertig of Dordrecht (1736)
Secretary of Dordrecht 1759
Postmaster of Dordrecht 1722

- 12 aug. 1722: na het overlijden van oud-burgemeester Ernest de Beveren, heer van West-IJsselmonde, is het ambt van postmeester te Dordrecht vacant geworden. Het Gerecht, de Thesauriers en de Goede Luiden van de Achten benoemen tot zijn opvolger Richard Poulus Eelbo. De presiderende burgemeester Daniël Eelbo, oom van Richard Poulus Eelbo, vraagt het Gerecht, de Thesauriers en de Goede Luiden van de Achten "of [zij] ... dheer Johan Eelbo, als vader van de gemelte Richard Poulus Eelbo, niet souden gelieven te qualificeren om d'Emolumenten en proffijte vande voorsz. bedieninge provenierende in sijn familie sodanigh emploij te geven als meergemelte heer Johan Eelbo gedurende sijn leven sall goetvinden en oordeelen te behooren." Verzoek wordt toegestaan. (ORA Dordrecht inv. 16)

KARSSEBOOM

De andere in de acte van autorisatie genoemde persoon was J.J. Karsseboom.

Wapen:

In gevierendeeld: I en IV in goud twee omgekeerde schuingekruiste zwarte arendsbenen, rood afgesneden; II en III in blauw een zilveren valk, goud gekapt.

Jeronimus Jacobsz Karsseboom

Baptized Amsterdam in the Amstelkerk 05-04-1706

Father Jacob Karsseboom

Mother Petronella Hoffmeester

Died 22-11-1771

Married Dordrecht 27-03-1731 Johanna Berck in the English Church by rev Van de Walle

Children Baptized Dordrecht 25-09-1733   Jacob

Title Mr

Profession Secretary of Dordrecht 1731

Member of Oudraad Dordrecht 1739-1771

Committed Raden van Holland in het Zuiderkwartier 01-05-1748 - 30-04-1754

Committed Admiraliteit op de Maze 27-04-1757 - 30-03-1760

16-03-1769 – 22-11-1771

Deputy ordinary Staten-Generaal der Verenigde Nederlandse Provinciën 01-05-1763 – 30-04-1764

.

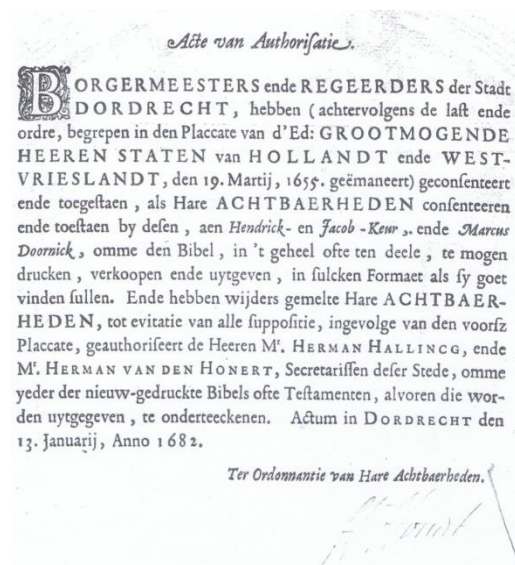
2.3.5 De Franklin Delano Rooseveltbijbel in Dordrecht gedrukt

Een wereldwijd bekende bijbel is in 1682 in de drukkerij van Keur vervaardigd. Het betreft de zogenaamde Roosevelt bijbel. Op deze familiebijbel legde president van de Verenigde Staten Franklin Delano Roosevelt vier keer, in de jaren 1933, 1937, 1941 en 1945 de ambtseed op af. Roosevelt was van Nederlandse afkomst en de familie had deze bijbel in vroeger eeuwen uit Nederland meegenomen. Deze bijbel was gedrukt door Hendrik en Jacob Keur in 1686. Een identiek exemplaar van deze bijbel is in onze collectie aanwezig. Niet alleen de familie Roosevelt, maar tal van gezinnen die in vroeger eeuwen uit Nederland emigreerden, namen hun Statenbijbel mee. Vanuit landen zoals Zuid-Afrika, Canada, Nieuw-Zeeland, Australië, Verenigde Staten bereiken vragen het Bijbelmuseum over familiebijbels. Nagenoeg altijd is dit een Keurbijbel, in Dordrecht gedrukt.

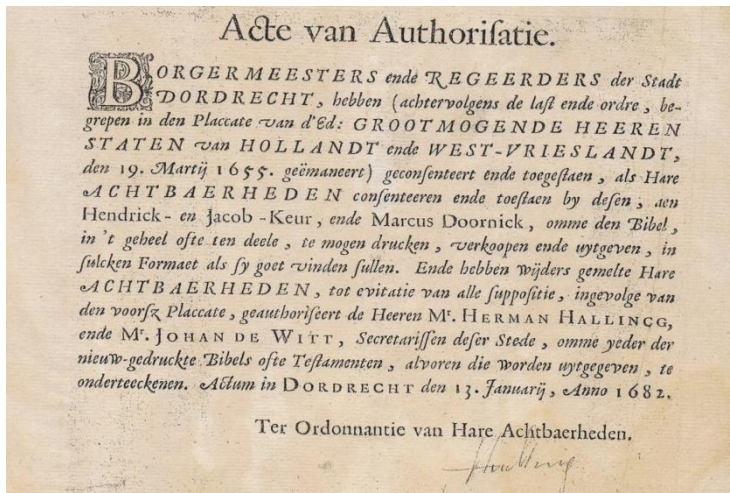
In de nadagen van de laatste generatie Keur, niet lang voor diens overlijden, trad er kwaliteitsverval op en zagen bijbeldrukkers uit andere steden hun kans schoon. Hun bijbels kwamen dan ook in die jaren in groten getale op de markt.

2.3.6 Autorisatie door het stadsbestuur van Dordrecht aan de familie Keur

Alle Keur bijbels zijn namens het stadsbestuur van Dordrecht geautoriseerd. We laten hier een aantal bijbels zien waar burgemeester en bestuurders der stad Dordrecht Herman Hallincq, Herman van de Honert, Pieter Everwijn en Johan de Witt machtigden om de Keurbijbels te tekenen. Hallincq en Van de Honert waren schepen en oudraad; van de Honert is meerdere keren burgemeester geweest.

Links: wapen Van den Honert. V.d. Honert huwde in 1675 met Anna de Witt, dochter van de vermoorde raadspensionaris Johan de Witt. Haar wapen is verwerkt in het wapen van haar man.
Rechts: wapen Hallincq.

In 1682 tekende Johan de Witt, zoon van de vermoorde Johan de Witt en Wendela Bicker (dochter van de burgemeester van Amsterdam) namens burgemeesters en regeerders der Stad Dordrecht deze Acte van Autorisatie voor Hendrik en Jacob Keur. In 1692 trouwde Johan de Witt met zijn nicht Wilhelmina de Witt, dochter van de vermoorde Cornelis de Witt. Hij was schepen, vroedschap en secretaris van Dordrecht.

Links: Wapen de Witt. Rechts: Wapen Everwijn

De familiewapens van twee van de bestuurders van Dordrecht die de Keurbijbels ondertekenden, zijn aanwezig op het orgel van de Grote Kerk te Dordrecht, te weten De Witt en Halling.

Op de kansel van de Grote Kerk ligt nu een Keur bijbel uit 1714.

Zie voor een autorisatie van zijn vader Johan de Witt sr. in 1668 in een bijbel, het hoofdstuk over de Waalse Kerk (hoofdstuk 4).

2.3.7 Drukkerij Blussé in Dordrecht drukte ook enkele bijbels

In 1655 is er voor het eerst een vermelding van de firma Blussé in Dordrecht te vinden als een boekbinderij en een bodedienst.

In 1791 drukte Blussé samen met nog een aantal drukkers een zogenaamde prentbijbel, zie onderstaande afbeelding.

Pand Blussé op Grote Kerkplein.

Afbeelding uit de bijbel van Blussé, 1791

In de collectie bevinden zich ook bijbels die in een andere stad dan Dordrecht gedrukt zijn, maar waarin gravures of landkaarten aanwezig zijn die door een kunstenaar in Dordrecht zijn gemaakt. Hieronder een aantal afbeeldingen van kopergravures van Savrij, Houbraken, Offermans en Bloemaart, allen Dordrechtse kunstenaars.

Rechts: Gravure van Abraham Bloemaart, een Dordrechtse kunstenaar. Gelijkenis van het onkruid tussen de tarwe.

Gravure van de Dordrechtenaar Offermans, goudsmid/graveur en ontwerper. Drie gebeurtenissen in één gravure weergegeven. In Ottensbijbel.

De drukkerij van Keur had tal van toeleveranciers.

Een complete bedrijfstak:

- Papiermakers en touwslagers,
- Kaartenmakers en afsetters,
- Boekbinders en geelgieters,
- Graveurs en etsers,
- Lederbereiders en schrijnwerkers,
- Drukkers en goud/zilversmeden

Papiermolen Nieuwe Werk, bouwjaar 1588, type Rosmolen, gevestigd aan Het Vlak.

Voor de bijbel waren grote vellen papier nodig. De familie Keur gebruikte de hoogste kwaliteit die mogelijk was.

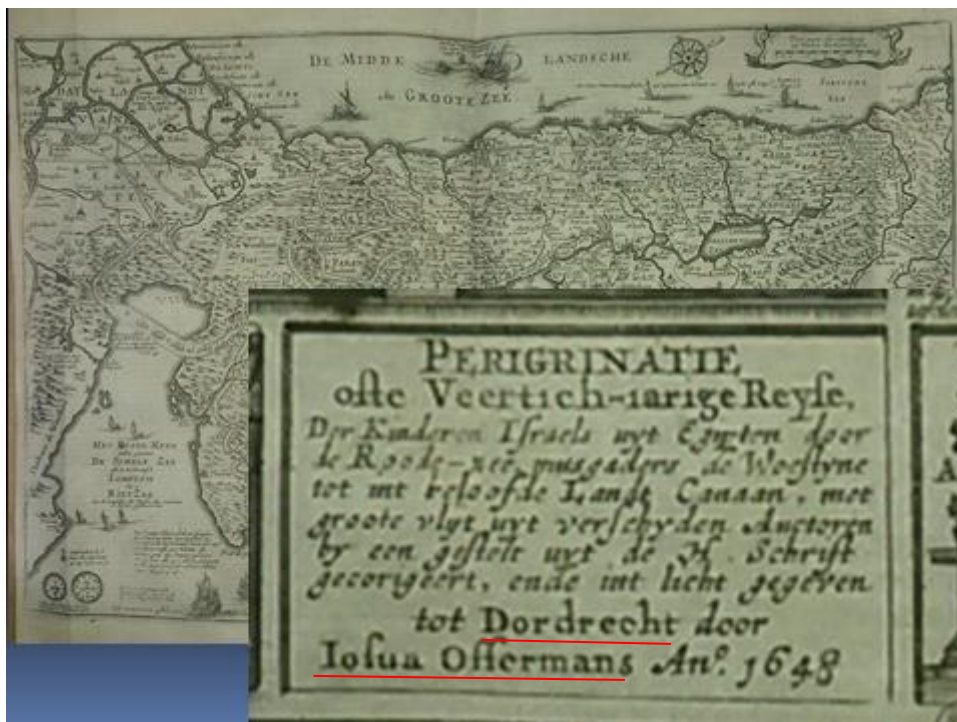

Er was een touwslagerij, gevestigd aan de Vest. Keur gebruikte touw om de bijbels op de rug te binden.

In de bijbels verschenen kaarten o.a. van Joshua Offermans

- Wonend Vriesestraat Dordrecht
- Beroep: goudsmid / kaartenmaker.
- Vervaardigde o.a. bijbel kaarten.

Een andere kaartenmaker en graveur was Jacobus Savrij.
Hij woonde in het kasteel van Gent.

Jacobus Savry – graveur – Beurs (Scheffersplein) in 't Kasteel van Gendt' naast kleermakersgildehuis. Ongeveer waar koets voor de deur staat. *Info en collectie H.A. van Duinen.*

Onderstaande kaart is gemaakt door Jacob Savrij, wonende in het Kasteel van Gendt te Dordrecht. Zie afbeelding boven.

Afsetters

De kaarten en titelbladen van bijbels van Keur werden soms geschilderd door de zogenaamde 'afsetters'. Het was een kostbare handeling. Zie ook volgende afbeelding.

Links: Kaart gedrukt door Keur te Dordrecht in 1682.
Rechts: titelblad van een Keurbijbel uit 1686.
Door de afsetter gehooft met goud.

Keur liet koperen bijbelsloten en hoekstukken gieten naar een eigen exclusief ontwerp.

De familie Keur gebruikte het allerbeste leder, namelijk wat van de hals van de koe kwam. In vroeger jaren was een lederbereider / looierij gevestigd in de Vleeshouwerstraat in het pand de Ossekop.

Foto collectie H.A. van Duinen

72

De schrijnwerker maakte de houten kisten voor de bijbel, dit werd verbonden met de touwen van de rug, en daar ging het leer over heen. Keur gebruikte hiervoor het allerbeste eikenhout, het zogenaamde wagenschot.

73

De goud-/zilver-smid

Naast de koperen sloten werden de Keur bijbels soms ook van zilveren of gouden sloten voorzien. De gouden sloten zijn gemaakt door Hendrik Giftay, wonende in de Nieuwstraat en later Korte Breesstraat. Foto's collectie B. van Noordwijk

76

Hoofdstuk 3 De Doopsgezinden, ook genoemd Wederdopers of Mennonieten, hun bijbels en lezers met de Confessie van Dordrecht van 1632

Zij lazen meestal zogenaamde Bieskensbijbel. Deze was oorspronkelijk gedrukt te Emden en werd Nederland binnengesmokkeld.

In Dordrecht werden respectievelijk in 1555 en 1558 twee wederdopers met de verdrinkingsdood bestraft. Na juni 1572 was in Dordrecht geen gevaar meer voor bezitters van deze Bijbels, en mochten ze ook vrij hun geloof beleven en uiten. Voor kerkbouw gold ook voor hen dat het een schuilkerk moest zijn.

Zelf noemden zij hun vergaderruimte overigens ook niet kerk, maar de Vermaning. Hun gebouw ziet u hieronder, gelegen aan de Lange Breestraat. Resten van de Oude Vermaning zijn volgens de heer Bakker intern nog te vinden.

De Confessie van Dordrecht

De Wederdopers waren zichtbaar zeer verdeeld en om tot eenheid te komen werd in 1632 in Dordrecht een vergadering belegd waar 51 afgevaardigden afkomstig uit de belangrijkste steden in de Republiek en Duitsland, aanwezig waren.

Initiatiefnemer en ook voorzitter was Adriaan Cornelisz uit Dordrecht. Hij had al eerder de twist tussen twee Doopsgezinde groepen in Dordrecht weten te beëindigen en de groepen tot eensgezindheid gebracht.

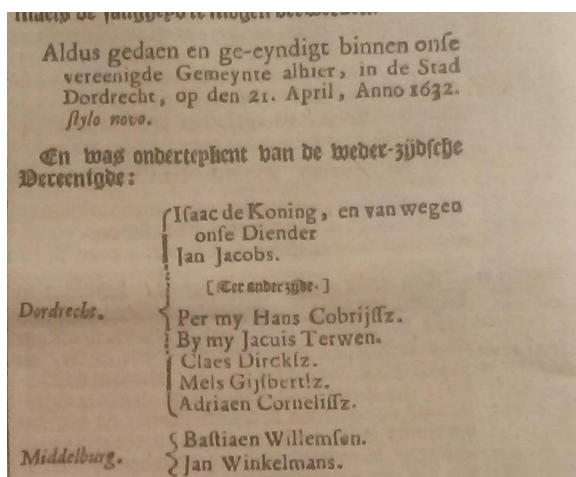
Centraal op deze vergadering stond de belijdenis die Adriaan eerder voor de Doopsgezinde Vlaamse Gemeente te Dordrecht had geschreven. Op indringende wijze werd de overeenkomst door allen met hun handtekening bekrachtigd. Het werd de Confessie van Dordrecht genoemd.

In Nederland verloor deze zijn autoriteit, door de zogenaamde lammerenkrijg, de strijd tussen Doopsgezinden, zogenaamde Lammisten en Zonnisten, maar wereldwijd is deze confessie van Dordrecht nog steeds in gebruik, vooral onder de conservatieve Mennonieten en speciaal onder de Amish.

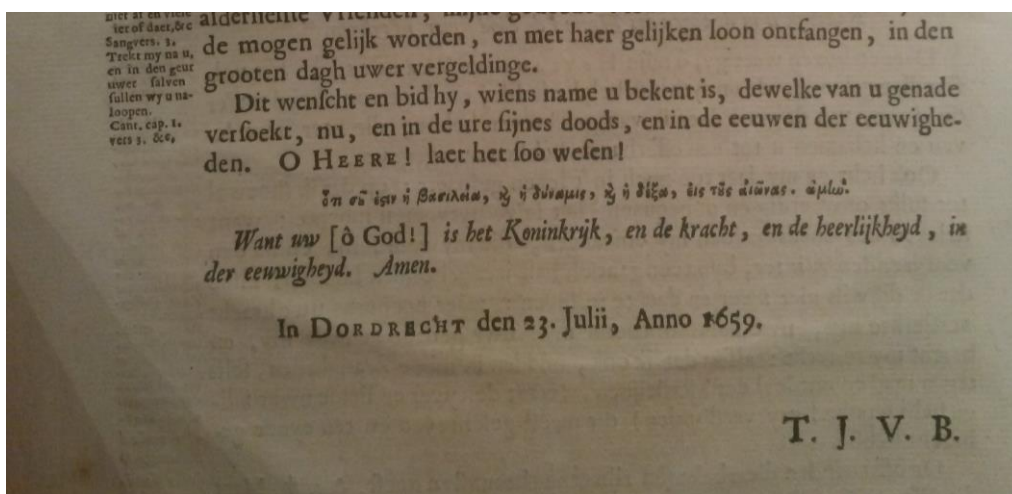
In de jaren 1970 verschenen er nog Engelse en Duitse herdrukken van de Confessie van Dordrecht 1632. Het is duidelijk dat deze confessie van Dordrecht te beschouwen is als Doopsgezinde Dordtse Leerregels.

Voor Dordrecht tekenden van de 51 deelnemers zeven personen. (Zie de afbeelding hieronder.)

Deze confessie van Dordrecht is opgenomen in het werk *Martelaerspiegel*, geschreven door één van hun voorlieden in Dordrecht, T.J. van Bragt in 1659.

Links: een gedeelte van de namen en plaatsen van de 51 afgevaardigden die de Confessie van Dordrecht in 1632 hebben ondertekend, opgenomen in het werk van Tieleman Van Bragt *Martelaerspiegel*.

Hierboven de wens die de Dordtenaar Tieleman van Bragt uitsprak in zijn befaamde boek *Martelaerspiegel*

De Doopsgezinden waren niet op de Dordtse Synode van 1618-19 vertegenwoordigd en zijn evenmin betrokken bij de totstandkoming van de Statenbijbel. Zij gebruikten na de Liesveltbijbel de vertaling van Nicolaas Biestkens en diens vervolg drukken. Uit de 17^e eeuw zijn deze bijbels in de collectie aanwezig. De Doopsgezinden van Dordrecht was een conservatieve groep en bleef de vervolg Biestkens bijbel hanteren. Andere, wat moderner plaatsen, kozen later voor de Statenvertaling.

Hoofdstuk 4 De Waalse Kerk, haar bijbels (met o.a. de Diodati bijbel) en leden

Deze kerk, in Dordrecht gelegen op de hoek van Bagijnhof en Voorstraat, was zeker geen schuilkerk zoals die van de Rooms-Katholieke en Oud-Katholieke Kerk. Het was de kerk van de elite. In deze kerk werd en wordt in het Frans gepreekt. Door de adel in Nederland werd Frans gesproken. Aan het hof van de Oranjes eveneens en de Hugenoten die uit Frankrijk waren gevlucht (meestal met medenemen van hun kapitaal) naar Nederland, kerkten ook veelal hier.

Door de Gereformeerde Nederlandse Kerk werd de Waalse kerk als een volledige zusterkerk beschouwd. Ook hun predikanten namen deel aan de Dordtse Synode 1618-1619. Ook hun predikant ds. Polyander, die van 1591 tot 1611 in Dordrecht stond, was zelfs één van de Statenbijbel vertalers.

In onze collectie is een tweetalige bijbel aanwezig uit 1649, per blad één kolom Nederlands en de Franse tekst in een kolom ernaast.

De zogenaamde Franstalige Diodati bijbel werd ook hier gebruikt. Deze Bijbel is door Diodati vertaald uit de grondtalen Hebreeuws en Grieks. Hij is gedrukt bij de Elzeviers in Amsterdam, 1663. De Elzeviers hadden ervaring met het drukken van Franse werken; zij waren voor de Inquisitie uit Wallonië gevlucht en zetten in Leiden en Amsterdam hun drukkerij voort.

Diodati was hoogleraar in Geneve, en namens Geneve deelnemer aan de Dordtse Synode 1618-1619. Hij was mede opsteller van de Dordtse Leerregels. Zijn zoon trouwde met een Hollands meisje en woonde in de Wijnstraat op de nummers 90/92 te Dordrecht. Diens zoon liet per testament 15.000 rijksdaalders na aan de Grote Kerk. Van dit bedrag zijn gouden en zilveren Avondmaalserviezen gemaakt, voor respectievelijk de Grote, de Augustijner en de Nieuwe Kerk. (De Nieuwe Kerk heeft het indertijd verkocht aan het Rijksmuseum). Daarnaast is uit zijn legaat het grote koperen koorhek in de Grote Kerk bekostigd, waar het wapen van Diodati prominent bovenop staat.

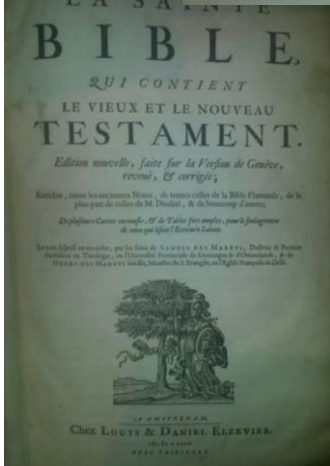
Een extra verband met Dordrecht, is dat de approbatie van deze bijbel van Johan de Witt Senior is, opgesteld in 1668.

Ook de Waalse Kerk had haar eigen kerk.
Hier bijvoorbeeld te Dordrecht, hoek Begijnhof – Voorstraat.
Dit was zeker geen Schuilkerk, maar juist een kerk voor de elite.
Men gebruikte naast de Statenvertaling ook hun eigen vertaling.

41

archie, outre les anciennes Notes, de toutes celles de la Bible Flamand plus-part de celles de M. Diodati, & de beaucoup d'autres;

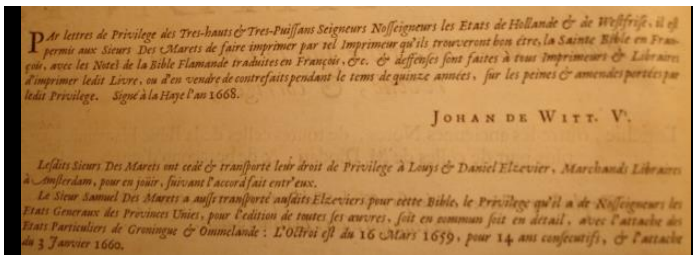

Waalse kerk bijbel (Hugenoten)
Gedrukt bij Elzevier in 1663, in
een vertaling van
Diodati.

Op de achterzijde de autorisatie
door Johan de Witt.

Zie ook volgende bijbel in Frans
en Nederlands.

42

Autorisatie in de Bijbel van de
Waalse Kerk door Johan de
Witt (sr).

43

Diodati was deelnemer aan de Synode van 16-18 als afgevaardigde van Geneve, waar hij hoogleraar was.

Hij heeft behoorlijk wat invloed uitgeoefend tijdens de Synode. Hij vertaalde de Bijbel uit de grondtalen in het Italiaans en Frans. Zijn zoon vestigde zich in Dordrecht en een kleinzoon vertrok vanuit Dordrecht naar Indië.

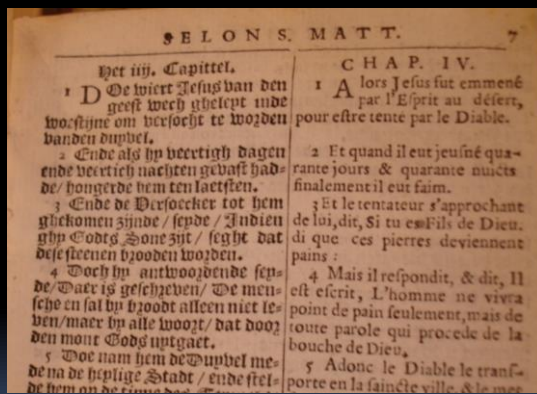
Hij is daar schatrijk geworden, aldaar overleden en liet bij testament aan de Grote Kerk Dordrecht een zeer groot legaat na. Daarbij het verzoek aan de burgemeesters om dit geld te besteden aan een gouden avondmaalsdienst in de Grote Kerk te Dordrecht.

Aldus gebeurde, en het restant van het geld werd gebruikt voor het koorhek in de Grote Kerk, waarin het wapen van Diodati is opgenomen. Tevens werd het restant gebruikt voor twee zilveren avondmaalsdienten, één in de Augustijnenkerk en één voor de Nieuwe Kerk (verkocht aan het Rijksmuseum).

Hieruit blijkt de grote verwevenheid tussen kerk en staat.

44

Statenbijbel in twee talen:
 Aan de ene kant de Nederlandse tekst, aan de andere kant de Franse tekst.

Hoofdstuk 5 De Lutherse kerk, haar bijbels en haar leden

In Dordrecht ontstond deze gemeente in 1690. Meest door Duitse immigranten, die nog de oorspronkelijke Lutherbijbel lezen.

Zie rechts een Lutherbijbel met tal van fraaie houtsnedes.

De Lutheranen integreerden en gingen over op een Nederlandse vertaling van de Duitse uitgave. Allereerst op een vertaling uit 1648 waarvan een exemplaar aanwezig is, en later op de uitgave van 1702 waarvan ook enkele (verschillende) exemplaren van aanwezig zijn. Met diverse portretten van Luther met de zwaan. Deze zwaan vindt u ook terug op het dak van de Dordtse Lutherse Kerk. Tevens

is een bijbel met Lutherse zangpsalmen aanwezig. De Lutherse Kerk heeft deze bijbels gebruikt tot 1951. Voor die tijd durfde men niets aan de Lutherbijbel te moderniseren, uit ontzag voor Luther.

Na 1951 ging men massaal over op de Nederlandse Nieuwe Bijbelvertaling.

Evangelisch Lutherse Kerk,
Trinitatiskapel –Vriesestraat,
Dordrecht.

Zie de zwaan in de top.

35

Portret van Luther in deze Bijbel, met de zwaan.

38

Lutherbijbel gedrukt door Lindenberg
te Amsterdam, 1702.

Hoofdstuk 6 De Rooms-Katholieke Kerk, haar bijbels en haar leden

In 1572 werden de Rooms-Katholieken te Dordrecht hun kerken ontnomen en aan de Protestanten toegewezen. De Rooms-Katholieke leden waren wel vrij hun geloof uit te oefenen maar aan hun eventuele nieuwe kerkgebouwen werd als eis gesteld dat deze geen uitstraling als kerk mochten hebben. Zeker geen kerktoren noch klokgelui was toegestaan.

De ingang was veelal als het ware verscholen. Het werden schuilkerken genoemd, die officieel er niet mochten zijn maar wel gedoogd werden. Wel moesten ze jaarlijks aan de schout de zogenaamde recognitiegelden betalen. In Dordrecht is als voormalige Schuilkerk alleen onderstaand pand over, waar op een zolder Rooms-Katholieke diensten werden gehouden.

De RK leiding had een Latijnse bijbel in gebruik, de zogenaamde Vulgaat, en wilde aanvankelijk niet dat de gewone leden de Bijbel in hun eigen taal lazen. Toen ze bemerkten dat de mensen protestantste Nederlandse bijbels lazen (door de kerkleiding ketterse bijbels genoemd), besloten ze om dan ook maar een Nederlandstalige bijbel te maken, een vertaling van hun Latijnse Vulgaat in het Nederlands.

In 1548 was deze klaar en in 1599 in herziene versie gedrukt bij Moerentorf in de Plantijnse drukkerij te Antwerpen. Daarom word deze Bijbel meestal de Moerentorf bijbel genoemd. Ook op latere drukken wordt daarnaar verwezen. In de collectie zijn enkele exemplaren aanwezig, waarvan er één met kopergravures is verlucht.

Het lezen van deze Nederlandstalige bijbels werd door de RK kerkleiding niet gestimuleerd. In de Zuidelijke Nederlanden werd het vanaf 1685 ronduit verboden. In Holland was het in die tijd meer iets in de geest van 'als mensen dan toch beslist zelf de bijbel willen lezen, dan moet dat maar, maar dan wel beslist de RK versie'. In de twintigste eeuw veranderde dit en werkte men een eigen Bijbelvertaling uit, die van harte werd gestimuleerd.

H E T
N I E U W E
T E S T A M E N T
O N S
S A L I G M A K E R S
J E S U C H R I S T I.

Gedrukt t'ANTWERPEN,
By J A N M O U R E N T O R F,
In de Plantijnſche Druckerye, Anno 1599.
Met Privilegie.
Op nieuw herdrukt, en tegen dezelfde uitgeven. 1743.

Bijbel van de Rooms-
Katholieke Kerk.
Goedgekeurd door de Paus.
Oorspronkelijke vertaling
1599.

Gedrukt bij
Mourentorf/Moretus te
Antwerpen.

Deze drukkerij is nu een
museum en staat op de
Unesco Werelderfgoedlijst.

39

Hoofdstuk 7 De Oud-Katholieke Bijbel, haar bijbels en haar Bijbellezers

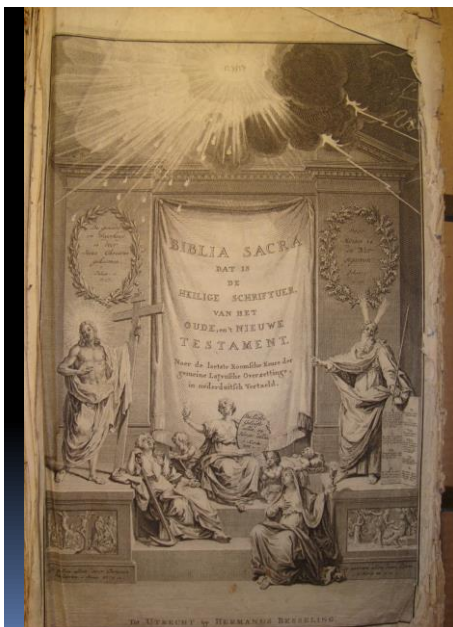
Ontstaan uit een scheuring in de Rooms-Katholieke Kerk in 1724 had men vanaf 1732 een eigen Nederlandstalige bijbel beschikbaar. In tegenstelling tot de Rooms-Katholieke Kerk stimuleerde de Oud-Katholieke Kerk het bijbellezen in de landstaal door gewone kerkleden sterk. Een exemplaar uit 1732 is in de collectie aanwezig. **Deze is identiek aan de bijbel** die op de kansel van de Oud Katholieke Kerk te Dordrecht ligt. Hun aartsbisschop geeft in zijn voorwoord aan dat het lezen ervan 'krachtig aanbevolen wordt aan alle slag van mensen'. Deze kerk is nu vanaf de Voorstraat toegankelijk, maar voor 1795 moesten de kerkgangers een soort sluiproute volgen, door een poort en een gang aan de Mariënbornstraat. Dezelfde aartsbisschop gaf ook een verklaring van de Psalmen aan in 1732. Ook hiervan is een exemplaar in de collectie aanwezig.

Oud-Katholieke Kerk,
Voorstraat Dordrecht.

In vroeger eeuwen een
Schuilkerk,
ingang via een soort sluiproute
door poortjes aan de
Mariënbornstraat.

31

Bijbel voor de Oud-Katholieke
Kerk.

Deze ligt ook nu nog op de
kansel van hun kerkgebouw aan
de Voorstraat, Dordrecht.

32

Hoofdstuk 8 De Synode van Dordrecht, besluit tot de zgn. Statenvertaling en de illustraties in bijbels

Tijdens de Synode van Dordrecht 1618-19 is het onderwerp van de Statenvertaling uitvoerig aan de orde geweest. Ook is de vraag of er afbeeldingen in mochten worden opgenomen behandeld.

Besloten werd dat dit toegestaan was, onder voorwaarde dat de Heere God niet zou worden afgebeeld, en de afbeeldingen mochten geen ergernis geven. Tegen het afbeelden van Christus had men geen bezwaar. In de eerste Statenbijbels waren alleen afbeeldingen in de vorm van miniaturen rond de hoofdletters van een nieuw hoofdstuk, maar in 1642 verschenen de eerste kopergravures in de Bijbels.

De vervaardiging hiervan was een kostbare en langdurige aangelegenheid. We weten van een serie gravures waarvan het zes jaar duurde vanaf het moment van opdracht geven aan een aantal kunstenaars, en het gereed zijn voor de verkoop van een complete bijbel met platen. Daardoor werd er al snel gebruik gemaakt van oudere, bestaande gravures. Daarbij werd dan de afbeelding van de Heere God weggeslepen, en vervangen door vier Hebreeuwse letters die het woord Jahweh in een wolk vormden.

Op een gravure uit de tijd van vóór de Synode 1618-1619 in het bezit van Booymans van Beuningen staat in de wolk bij Noach de Heere God afgebeeld als een soort Vadertje Tijd-figuur.

Na de Synode is deze figuur weggeslepen en vervangen door de letters Jahweh, op dezelfde plaats, zoals hierboven te zien is.

Links en rechts: de geschiedenis uit Jesaja 6. Op de linker afbeelding is rekening gehouden met het besluit van de Synode om de Heere God niet af te beelden (Matth. Merian in een Statenbijbel). Rechts een gravure van Matthias Scheitz in een Lutherbijbel uit 1702. De Lutherse Kerk was niet op de Synode vertegenwoordigd, en deze graveur achtte zich dan ook niet gehouden aan het besluit van de Synode en heeft de Heere God wél afgebeeld.

Hoofdstuk 9 Landkaarten in Bijbels

De in Holland gemaakte landkaarten waren wereldberoemd. Ze behoren tot de prachtigste staaltjes van grafische kunst in de 16e, 17e en 18e eeuw.

Onze oudste bijbel landkaart is van 1532: een kaart van de Middellandse Zee, Egypte en het land Kanaän.

Onze oudste bijbel **wereldkaart** is van 1590, van de hand van ds. Plancius. Plancius preekte zondags vanaf de kansel van de Oude Kerk in Amsterdam, en op andere dagen gaf hij daar les aan kapiteins en stuurman van de zogenaamde Oude Compagnie (de voorloper van de VOC). Echter, met al zijn geleerdheid maakte hij een grote fout met ingrijpende gevolgen. Hij meende dat in de zomer het ijs aan de Noordpool zou smelten, en dat schepen dan daarlangs naar Indië konden varen. Op zijn initiatief vertrok in 1596 een schip langs deze route, die echter vastliep in het ijs en de bemanning moest overwinteren op Nova Zembla.

Omstreeks dezelfde tijd kreeg hij Portugese kaarten in handen, toegespeeld via Jan Huigen van Linschoten. Weer op zijn initiatief vertrokken twee schepen naar Indië. Ditmaal langs de zuidelijke route, langs Kaap de Goede Hoop, en bereikten zo Indië.

Diverse kaarten van Plancius bevinden zich in bijbels in de collectie. Rond het jaar 1650 ontwierp en graveerde Josua Offermans, een Dordrechtse goudsmid annex graveur, een serie bijbelkaarten die zich eveneens in een bijbel onze collectie bevinden.

In de oudste Keurbijbels en Ravesteijn bijbels komen kaarten voor van Claes-Jansz Visscher, daarna van zijn zoon Nicolas Visscher. Echter, in 1682 gaf Keur opdracht aan Bastiaan Stoopendaal een geheel nieuw set van zes bijbelkaarten te ontwerpen. In datzelfde jaar werden ze door Keur in Dordrecht gedrukt en in zijn bijbels opgenomen.

Echter, het marketing gevoel van Jacob en Hendrik Keur faalde toen behoorlijk. Er kwamen tal van klachten over de wereldkaart, waarop wat men noemde vier 'heidense, mythologische' gebeurtenissen te zien waren. Na de klachten werd deze zogenaamde wufte kaart door Keur inderhaast vervangen.

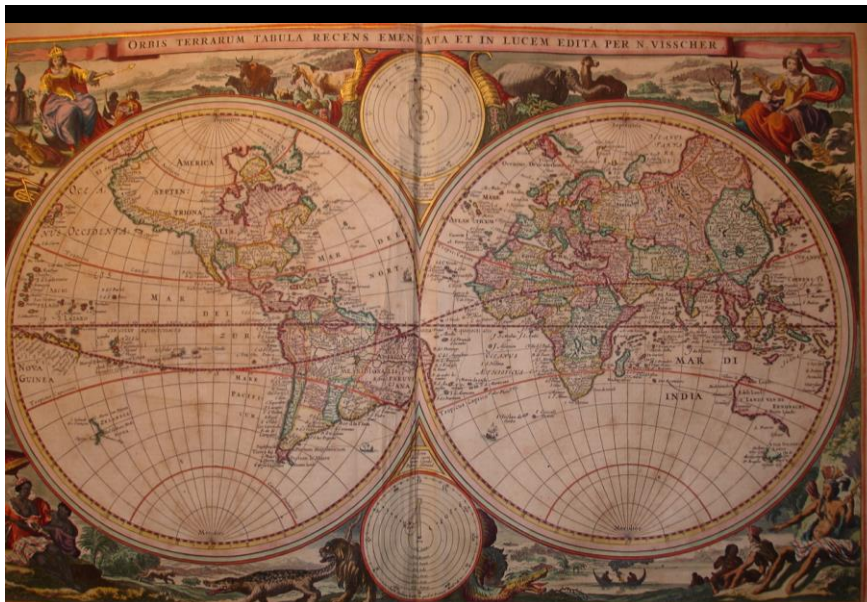
Daniël Stoopendaal vervaardigde toen voor Keur een prachtig set van zes kaarten. Op de wereldkaart werden de nieuwste ontdekkingsreisresultaten verwerkt. In het bestaan van het geslacht Keur is in hun opdracht in totaal negen keer door cartografen een serie met nieuwe kaarten gemaakt.

Een serie Bijbelkaarten bestond meestal uit vijf of zes stuks, te weten:

- Kaart van het Paradijs
- Wereldkaart
- Veertigjarige reis van de Joden uit Egypte naar Kanaän
- Jeruzalem
- Het land Kanaän ten tijde van de omwandeling van Christus
- Reizen van Paulus in het Middellandse Zee gebied

Boven: een kaart van ds. Plancius uit 1590. Een bijbel van Canin te Dordrecht bevat kaarten van ds. Plancius.

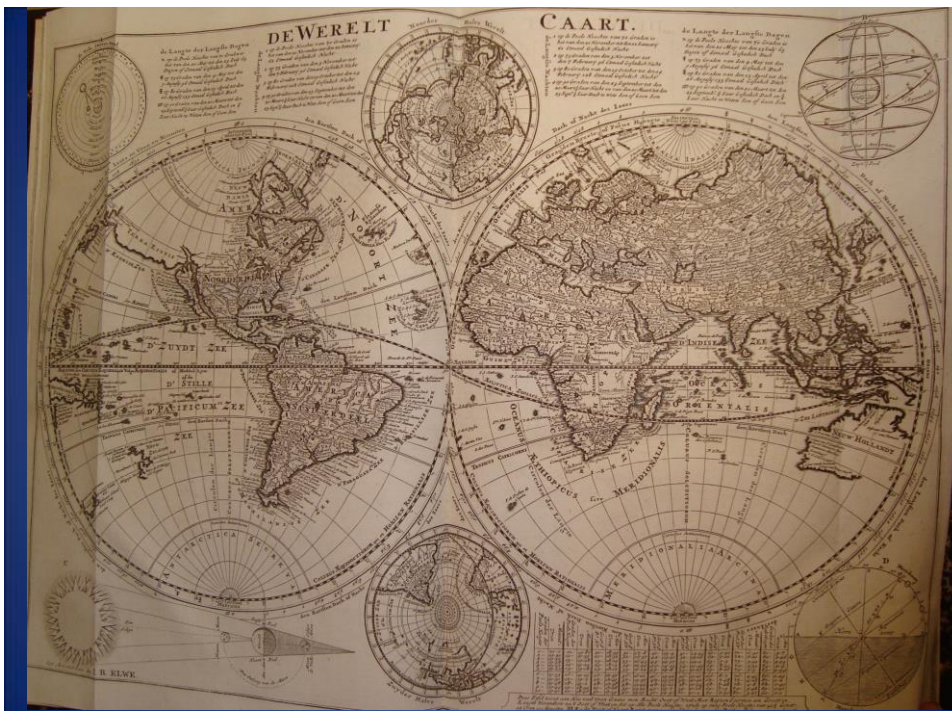

Boven: een wereldkaart uit een bijbel van Hendrik en Jacob Keur, 1681. Hierop is rechts onderin te zien dat van Australië nog maar een klein gedeelte ontdekt was.

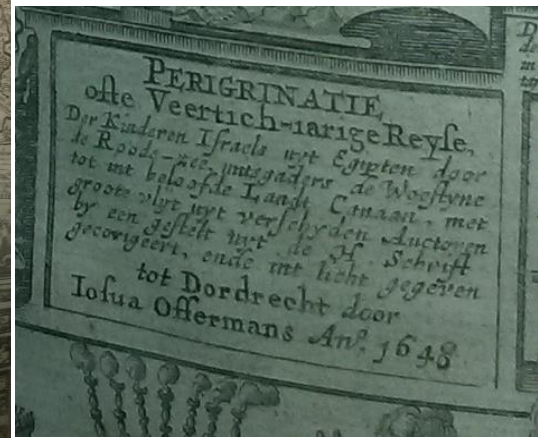
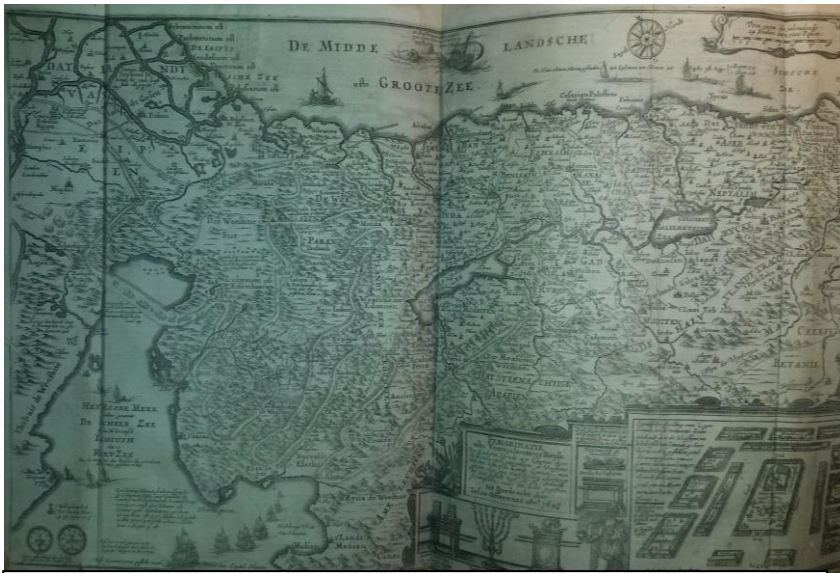

Een bijbelkaart door Jan van Jagen, vervaardigd in 1741 voor de familie Keur. Van Australië is op deze kaart meer weergegeven, echter volkomen foutief: vastgetekend aan Nieuw-Guinea/West Papoea.

Deze kaart bevindt zich in een bijbel van I.B. Elwe, 1791. Hierop is Australië al veel completer weergegeven. Daarentegen is Californië foutief als eiland weergegeven.

Kaart vervaardigd in 1648 door Josua Offermans te Dordrecht. De kaart toont de 40-jarige reis van de Israëlieten uit Egypte naar Kanaän. Rechts: detail.

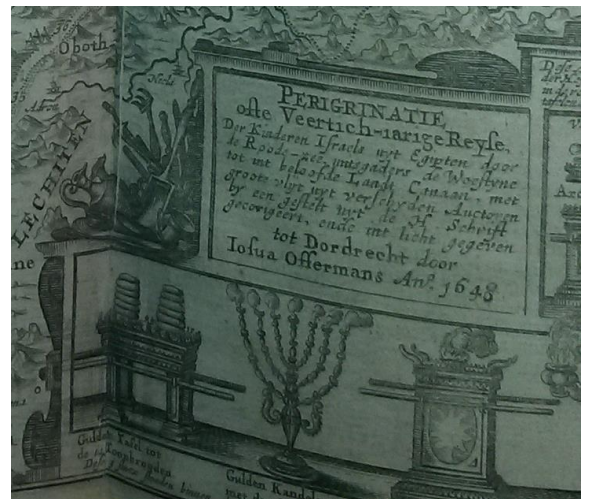
Kaart van Middellandse Zeegebied, met de reizen van Paulus. Vervaardigd door Bastiaan Stoopendaal, in opdracht van de familie Keur.

Hoofdstuk 10 Afbeeldingen in bijbels,

10 A Houtsnedes / (koper)gravures, etsen, steendrukken

Het aantal illustraties in de collectie is zeer omvangrijk en te groot om in dit kader in zijn geheel weer te geven. Daarom slechts een opgave van de namen van de meest voorkomende kunstenaars, om u een beeld te geven. Enkele frappante illustraties zijn opgenomen.

- Jan van Londerseel	- Bernard Picart
- David Vinckboom	- Jan Wandelaar
- Gilles de Hondcoeter	- Gerard Hoet
- Gilles van Koninxloo	- Pieter Schut
- Maarten de Vos	- Dirk Jonkman
- Maarten van Heemskerck	- Jan Luyken
- Abram Bloemaert	- Jan Wandelaar
- Romijn de Hooghe	- C. Danckerts
- Arnold Houbraken	- I. Savrij
- Josua Offermans	- Nicolaas Gommerse
- Lamberecht Causé	

Het merendeel van deze kunstenaars heeft ook gravures gemaakt die voorkomen in de bijbels van de familie Keur te Dordrecht. Een aantal van hen woonden in Dordrecht, zoals bijvoorbeeld Josua Offermans (zie bovenstaande afbeelding). Offermans was goudsmid en tevens graveur en ontwerper. Ook I. Savrij, Abraham Bloemaert en Arnold Houbraken zijn Dordrechtse kunstenaars. Zie hun werk in hoofdstuk 2.

10 B Afbeeldingen van bijbelse geschiedenissen waaraan een spreekwoord/gezegde ontleend is

De bijbel heeft veel invloed gehad op de Nederlandse taal, wat duidelijk wordt uit de zeer vele gravures in onze collectie, waarop gebeurtenissen afgebeeld worden die ten grondslag liggen aan ook nu nog bekende spreekwoorden. Hieronder enkele voorbeelden.

Gravure naar Merian, in een Keurbijbel. Als de blinde de blinde leidt, zullen ze beiden in de gracht vallen.

62

Gravure van Marten de Vos in zg. Royalbijbel. 'Wie zonder zonde is, werpe de eerste steen.'

Ets van P.P. Rubens in Statenbijbel, 1645. 'Een Salomo's oordeel'

Ets uit Rembrandtbijbel. 'Handen in onschuld wassen.'

Linksonder aangegeven: H.C.F. Waarsch.
Hondecoster fecit. 'De splinter in andermans oog wel zien, maar niet de balk in het eigen'

Chromolitho, n.a.v. een schilderij van Ferdinand Bol: 1616 Dordrecht – 1680 Amsterdam.
In: Biblia Sacra.

Hier is een industrieel begrip uit voortgekomen: de zogenaamde Jacobs ladder.

64

Een gideonsbende.

Gravure van Maarten de Vos: 'het penningse der weduwe'

SLOTWOORD

Veel informatie is afkomstig van de volgende personen en/of ontleend aan hun publicaties, waarnaar onze dank uitgaat:

- De heer A. van Duinen (historicus te Dordrecht), die ook de afbeeldingen van Dordrechtse gebouwen en familiewapens heeft verstrekt,
- Bernard van Noordwijk (omvangrijke collectie bijbels met zilveren en gouden sloten);
- Professor dr. F. van Lieburg,
- Professor A.A. den Hollander,
- Drs. M. Knops (KB),
- Mevrouw F. van Driel, genealogisch researcher,
- Professor dr. A.J. van den Berg, NBG,
- Drs. Tanja Kootte (Catharijneconvent),
- Dr. Peter van der Coelen Museum Boijmans van Beuningen,
- Annerieke Schreuders, studente Kunsthistorie bij professor dr. Els Stronks, Universiteit Utrecht,
- Dr. J.J.C. Maas, docent Katholieke Theologische Universiteit Utrecht,
- Dr. F. Laurentius, docent Kunstgeschiedenis / cultuur, Universiteit Leiden,
- Dr. Janneke de Jong-Slagman, docente Nederlands aan Hogeschool de Driestar,
- Professor Dr. Sabine Hiebsch, onderzoeker Lutherana Protestantse Theologische Universiteit